

“ÇERNOBİL DUASI”NDA, ANLATI KAHRAMANLARININ FELAKET KARŞISINDAKİ GERÇEK/GERÇEKÜSTÜ TUTUMLARI”

Ayşe İLKER¹

ÖZ

2015 yılında Nobel Edebiyat Ödülünü alan Svetlana Aleksiyeviç, 26 Nisan 1986 yılında Çernobil Nükleer Santralinin reaktöründe meydana gelen patlamanın yaşamsal ve toplumsal sonuçlarını, faciannın birinci el tanıklarının anlatımlarıyla dünyaya duyurmaya çalışmıştır. Patlamanın olduğu gün, dört reaktör aktif durumdadır. İki reaktörün de inşası sürmektedir. 25 Nisan 1986’da dördüncü reaktör bakıma alınır. Mühendis ve teknisyenler, güç kesintisine karşı önlem almak amacıyla bir deneye başlar. Deney, gece 23.00’da başlar ve 26 Nisan gecesi 01.23’de gerçekleşmek üzere düğmeye basılır. Bu, nükleer felaketin başlangıcı olur. On milyon nüfuslu Belarus’ta patlamadan sonra 485 köy ve kasaba yok olur. Her beş Belaruslu’dan biri radyasyon kontaminasyonu olan bölgede hayatını sürdürmektedir. Bu, 2 milyon 100 bin insana tekabül etmektedir ve bunların 700 bini çocuktur. Yazar **Çernobil Duası (Geleceğin Tarihi)**’nda, Ukrayna’nın kuzey bölgesinde, Kiev yakınlarındaki Çernobil üssünde görevli olarak çalışan mühendis, teknisyen, işçi, eğitimci ve bunların aileleri ile başka alanlarda çalışan pek çok kişiyle yüz yüze röportajlar yapmış ve bunları “anlatı” tekniğiyle edebî/yazınsal bir verime dönüştürmüştür. Anlatılarda, anlatı kahramanlarının karşı karşıya kaldıkları felaketi yorumlama biçimleri, hayatlarının birdenbire değişmesi üzerine düşünceleri, kendilerinin çektiği bedensel acı ve tükenişlerin yanında aile bireylerinin, çocuklarının ve eşlerinin tükenişleri karşısındaki tarifsiz ve umutsuz bekleyişleri 1.teklik kişi anlatımıyla verilmektedir. Bir dram ve belki de dram ötesi bir ağırlığın yükünü taşıyan bu anlatılarda, anlatı kahramanlarının bazen felaketi “gerçek sınırları içinde kabullendikleri” bazen de “gerçeküstü” bir söylem çizgisine yaklaşarak, kendilerini rüyalarında ve hayallerinde yaşıyor zannetmeleri, radyasyon felaketinin insan tutumlarında meydan getirdiği en önemli değişiktir. Anlatılarda, başta Sosyalist sistem olmak üzere teknolojiden kültürel alanlara, gündelik hayattan resmî alanlara kadar; basit ve sıradan olanlardan sanatsal ve estetik olanlara kadar her şey hakkında sorgulamalar ve fikir yürütmeler gelir karşımıza. Bu da 20. yüzyılın en büyük felaketi karşısında kalan

---

¹ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ayseinceilker@gmail.com

---

bir toplumun, felaketin en ağır yükünü çeken bireyleri tarafından hayat bilançosunun çıkarılmış olduğunu gösterir.

Makalede esas olarak Aleksiyeviç'in felaketi bu anlatılar aracılığıyla duyurma yolu irdelenecek, tercih ettiği anlatım biçiminin kuramsal temelleri de tartışılacaktır. Ayrıca anlatı kahramanlarının bir felaketin ardından oluşan ve travmatik etkilerle ortaya çıkan tutumlarının gerçeğe ve gerçek üstü yönleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: "Çernobil Duası", anlatı, tutum, gerçek-gerçeküstü

THE REALISTIC/SURREALISTIC ATTITUDES OF THE CHARACTERS TOWARDS THE DISASTER IN "CHERNOBYL PRAYER"

ABSTRACT

Svetlana Aleksiyeviç, who was granted the Nobel Prize for Literature in 2015, tried to reveal the vital and social consequences of the explosion that took place at the reactor of Chernobyl Nuclear Power Plant in 26 April 1986, through that narratives of the first hand witnesses of the disaster. Four reactors were active during the day of the explosion. The construction of the two reactors was still going on. In 25 April 1986 the fourth reactor was taken under maintenance. Engineers and technicians began an experiment for the purpose of taking precaution against a power failure. The experiment began at 23:00 at midnight to be realized on the night of 26 April, at 01:23. This was the beginning of the nuclear disaster. 485 villages and towns disappeared after the explosion in Belarus with 10 million population. One out of every five person in Belarus lives in the radiation contaminated area. This makes a number of 2 milion and 100 thousand ppeople and 700 thousand of them are children. The writer interviewed the engineers, technicians, workers and educators who worked in the Chernobyl Plant and their families and turned these interviews into artistic assets through "narration" technique. The ways in which the characters interpret the disaster they experienced, their thoughts upon the abrupt change in their lives, their undescrivable and hopeless wait against the exhaustion of their family members, partners and children beside their own exhaustion and physical pain were narrated through the first person point of view. In these narratives, which carry the burden of a tragedy and perhaps something beyond a tragedy, the characters sometimes accept the disaster "within realistic terms" and sometimes they get closer to a more "surreal" discourse and they think of

themselves as they are in a dream or in an illusion. This conflict is the most important effect of the radiation. In the narratives everything is questioned and addressed including the socialist system, technology and the culture, daily and and formal relations, the simple and the aesthetic aspects of life. This shows that the accounts of life are revealed by the individuals of a community who suffered from the heaviest burden of the most devastating disaster of the 20th century. In this essay, basically Aleksiyeveich’s way of expressing this disaster through these narratives is going to be focused on and the theoretical basis of the preferred narrative technique is going to be discussed. Besides the real and surreal aspects of the attitudes of the trauma victims is going to be highlighted.

Keywords: “Chernobyl Prayer,” narrative, attitude, real-surreal

Bu yazıda, edebî/yazınsal türlerde çok sık kullanılmayan iki kavram kullanıldı: *Nehir anlatı* ve *anlatıcı özne*. Bundan önce, uzun söyleşiler için “nehir söyleşi” kavramı kullanılmıştı. Oktay Sinanoğlu, Halil İnalçık ve Pınar Kür’ün hayatları üzerine yapılan söyleşiler ve başka aydın ve sanatçılarla soru-cevap biçiminde yapılan sohbetler, yayımlanırken bu şekilde adlandırılmıştı. Svetlana Aleksiyeveič’in üzerinde çalışılan ve birincisi bu makale için incelenen iki kitabı için “nehir anlatı” kavramının seçilme sebebi, yazarın bir gazeteci kimliğiyle çok kişiyle, aynı olay örgülerini ele almasıdır. Aynı suyun içinde yüzen binlerce balık veya aynı suda yıkanmış yüzlerce insan gibi, aynı felakete maruz kalmış yüzlerce insanın bakış açısından akıtılan bir yazı nehri. “Anlatıcı özne” ise, bir romancı veya hikayecinin yarattığı kahraman değil, olayların tam içinden çıkmış, gerçek insanlardır. Ancak anlattıkları olayın birinci el tanığı oldukları için de kitabın anlatıcı öznesidir.

Svetlana Aleksiyeveič, bu türü ilk olarak 2015 Nobel Edebiyat Ödülü’nü aldığı yukarıda adını anılan “İkinci El Zaman (Kızıl İnsanın Sonu)” kitabıyla oluşturmuştur. Aleksiyeveič “non-fiction” bir yazar olarak da tanımlanmaktadır. 21 belgesel metin hazırlamış, üç tiyatro oyununun senaryosunu yazmıştır. Aleksiyeveič, kendisi hakkında “Tarihî olaylardan çok insanî duyguları kayıt altına alan bir kalem”

tanımlaması yapmaktadır ((NTV, 9 Ekim 2015 Cuma). Ukrayna'nın Stanislav /Ivano Frankivsk şehrinde 31 Mayıs 1948'de Belarus'lu bir baba ve Ukrayna'lı bir annenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Belarus Devlet Üniversitesi Gazetecilik bölümünden 1972'de mezun olmuştur. Bir müddet yerel gazetelerde çalıştıktan sonra Minsk'te yayımlanan "Neman" isimli edebiyat dergisinin muhabiri olmuş, II. Dünya Savaşı, Sovyet-Afgan Savaşı, Çernobil Faciası, SSCB'nin dağılması gibi dramatik olayların içinde yaşamış, bu olaylara tanık olmuş kişilerle röportajlar yapmıştır. Bu röportajlarının sebebi ve kitaplarının izleği hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

SSCB dönemine ve sonrasına dönüp baktığımızda, tarihimizin koca bir mezar ve büyük bir kan banyosundan ibaret olduğunu görürüz. Kurbanlarla cellatlar arasındaki tükenmek bilmez diyalogları duyarız. Sürekli olarak karşımıza aynı lanetli sorunsallar çıkar: Ne yapmalı, suçlu kim? Devrim, toplama kampları, II. Dünya Savaşı, Sovyet-Afgan Savaşı sırasında halktan gizlenen gerçekler, büyük bir imparatorluğun çöküşü, devasa ölçekte bir sosyalist ütopyanın paramparça dağılması, yeni ortaya çıkan evrensel problemler, Çernobil faciası vs. Bunlar, Dünya üstündeki tüm insanların cevaplama gereken sorulardır ki, tümü bizim kendi gerçek tarihimizdir. İşte tüm bu cehennemden çıkma soru ve sorunlar, benim kitaplarımın izleğini oluştururlar. "Gözlemler, nüanslar, ayrıntılar için insan yaşamı araştırıyorum. İlgi alanım ne hayatın kendisi, ne savaş, ne Çernobil ne de intihar. Beni asıl ilgilendiren insanoğluna neler olduğu, çağımızda bize neler olduğu. İnsan nasıl eyleyip nasıl tepki veriyor? Özünde insanın ne kadarı biyolojik özelliklerden, ne kadarı çağın getirdiklerinden, ne kadarı kendisinden oluşuyor?Yıllarca gerçek yaşama olası en yakın yolu bulmak için yazma biçimlerini araştırdım. Tıpkı bir mıknaş gibi beni kendine çeken gerçeklik, bana işkence ediyor, uyuşturuyor. Gerçekliği yakalayıp kağıda dökmek istiyorum. İşte bu yüzden insan seslerini ve itiraflarını, tanıklık edenlerin ifadelerini kullanıyorum. Ben dünyayı nasıl duyuyor ve görüyorsa öyle yazıyorum: Tek tek insanların seslerinden oluşan bir koro ve günlük ayrıntılardan bir kolaj. İşte bu şekilde aynı anda bir yazar, gazeteci, sosyolog, psikolog ve vaiz olabiliyorum." (<https://www.ntv.com.tr/sanat/nobel-edebiyat>)

Aleksiyeviç, Çernobil Duası(Geleceğin Tarihi) ve İkinci El Zaman(Kızıl İnsanın Sonu)'da, kahramanların anlattıkları üzerine inşa ettiği bir türle karşımıza çıkar. Çernobil Duası'nda, Çernobil faciasının kurbanları, birer anlatıcı öznedir. Faciaya tanık olarak

hayatta kalabilmiş ve zor koşullarda da olsa hayatlarını sürdürebilmişlerse Aleksiyeviç onlardan, gördüklerini ve yaşadıklarını anlatmalarını istemiştir. Svetlana Aleksiyeviç, bir gazeteci olarak 1986’da meydana gelen felaketin tanıkları ve kurbanlarıyla görüşmüş ve bunları haber yapmıştır. Gördükleri ve anlatılanlar karşısında öylesine dehşete düşmüştür ki yaşananların bütün dünyada bilinmesi gerekliliğini düşündüğü için, Çernobil faciasının değişik yollarla bir şekilde içinde bulunmuş veya kısa bir süre sonra facia sürecine dahil olmuş kişileriyle uzun süren görüşmeler yapmış, bunları kayda almış ve daha sonra anlatılanları *sözlü* biçimden *yazısal* bir biçime dönüştürerek yukarıda açıklandığı üzere “nehir anlatı” denebilecek bir türle okuyucuların karşısına çıkmıştır. Ancak burada dönüştürme kavramını açıklamak gerekmektedir. Aleksiyeviç, bir dinleme ve kaydetme aygıtıyla, anlatıcıların cümlelerini kaydetmiş ve bunları sonra yazıya geçirmiştir. Burada, okuyucunun göremediği bir arka plan vardır. Aleksiyeviç, bu sözel anlatıları deşifre/çözümleme yoluyla, sabit/bozulmamış halleriyle mi vermiştir, yoksa konuşma esnasında oluşabilecek eksiklik/bozukluk/devriklik gibi tamamen doğaçlama sözel anlatımdan kaynaklanan ve yazı dili ölçütlerinden ayrılan öğeleri düzeltme yoluna mı gitmiştir? Bu sorunun cevabı, anlatılardadır. Eserin, Rusça aslından tercüme olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, kurallı cümleler ve mantıksal akış, içerik değişmesine uğratılmadan yazı dili özelliklerine dönüştürülmüş olduğunu göstermektedir. Görüldüğü üzere, dönüştürme kavramı burada, yazı dili ölçütlerine uygun hale gelme olarak anlaşılmalıdır.

Bu makalenin temelini oluşturan Çernobil Duası’ndaki *anlatıcı özneler* mesleki olarak itfaiye erleri, onların eşleri, pilotlar, doktorlar, hukukçular, öğretmenler, ev kadınları, temizlik işçileri, teknisyenler, çocuklar ve gençlerden meydana gelmektedir. Bu *anlatıcı özneleri* felaket zamanına göre üç ana gruba ayırmak mümkündür: 1. *Felaketi yaşayanlar*, 2. *Felaketten hemen sonra ve tedricî zamanlarda Çernobil’e getirilen görevlendirilmiş asker, pilot, işçi ve benzeri kişiler*, 3. *SSCB’nin başka bölgelerinden iç savaş ve etnik mücadelelerden yurtsuz kalarak yollara düşen ve yeni felaketlerden kurtulmak için Çernobil’e gelen felaketzedeler*. Bu üç

grup, akıbetleri birbirinden farklı olacakmış gibi görünse de Çernobil'in ve radyasyonun zaman ilerledikçe insanı tüketen etkisinden kurtulamayacak ve birkaç sene içinde öleceklerdir. *Anlatıcı öznelerin* kendi verdikleri bilgilerden, temel olarak bazı önemli ip uçları ortaya çıkmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Moskova'dan ve başka büyük şehirlerden Çernobil'e görevli giden askerler ve pilotlar, "Çernobil görevlendirmesi"ni ailelerine söylememişlerdir. Görevlendirilen bu askerlere ve pilotlara maaşlarının üç-dört katı ödenmiştir. Görev süreleri altı ayla sınırlandırılmış, altı ayda bir Çernobil'e gidecekler yenilenmiştir. Ayrıca, Çernobil faciasından hemen sonra Rus ordusunda seferberlik ilan edilmiştir. *Anlatıcı öznelerin* en çok ölüm üzerinde düşündükleri görülmektedir. Kitap, üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımlara başlamadan önce *Tarihsel Arka Plan, Yalnız Bir insanın Sesi, Eksik Kalan Hikâye ve Çernobil'in Dünyaya Bakışımızı Sorgulattığına Dair Yazarın Kendisiyle Söyleşisi* başlıklarıyla üç ayrı geçiş verilir. *Tarihsel Arka Plan* geçişinde Belarus'ta, genel ağda (internet) 2002-2005 yılları arasında yayımlanan makalelerden alıntılar verilmiştir. *Yalnız Bir İnsan'da* ise, faciada ölen itfaiye erlerinden Vasiliy İgnatenko'nun eşi Lyudmila İgnatenko'nun yazara anlattıkları yer alır. *Eksik Kalan Hikâye ve Çernobil'in Dünyaya Bakışımızı Sorgulattığına Dair Yazarın Kendisiyle Söyleşisi'nde* ise Aleksiyeviç, Çernobil faciasının derin, dramatik bir değerlendirmesini yapar. Facia yerine gittiğinde kendisine yapılan uyarılar şunlardır:

"Çiçek koparmasan iyi olur, yere oturmamak da iyi bir fikir, pınardan su içme." "Akşam çökerken, çobanların yorgun sürüyü nehre sürmek isteğini izledim, fakat inekler suya varır varmaz gerisin geri dönüverdi. Her nasılsa tehlikeyi derhal fark etmişlerdi. Kedilerin de ölü fare yemeyi bıraktıklarını anlattılar bana, oysa tarlalar, avlular, her yan onlarla doluydu. Ölüm her köşede pusundaydı, ama başka türlü bir ölümdü bu. Yeni maskelerin ardına gizlenmişti. Tanıdık değildi görüntüsü. İnsan, savunmasız yakalanmıştı, hazırlıklı değildi. Diğer biyolojik türler kadar hazırlıklı değildi; görmek, duymak, dokunmak için programlanan doğal araçlarını tam olarak çalıştıramıyordu. Bu artık mümkün değildi; gözler, kulaklar, parmaklar işe yaramıyordu, bir faydaları yoktu, çünkü radyasyon

gözle görülebilir bir şey değildi. Ne kokusu ne de sesi vardı. Cizimsizdi” (Aleksiyeviç, 2017:51).

Bu bölümden sonra I.Kısım olan *Ölüler Diyarı* başlar. *İnsanların Niye Hatırladığına Dair Monolog, Hem Yaşayanlarla hem de Ölülerle Konuşmanın mümkün olduğuna Dair Monolog, Kapılara Kazınmış Koca Bir Hayata Dair Monolog, Göklerdeki Ruhları Çağırıp Onlarla Birlikte Ağlanan ve Yemek Yenen Bir Köye Dair Monolog* gibi başlıklardan oluşur ve *Askerler Korosu* ile tamamlanır. II. Kısım, *Kainatın Hakimi ve Halk Korosu* başlıklarını, III. Kısım da *Kedere Duyulan Hayranlık ve Çocuk Korosu* başlıklarını taşır.

Burada, Aleksiyeviç’in oluşturduğu metnin kurmaca sayılıp sayılmayacağı üzerinde düşünmek gerekecektir. Aleksiyeviç, roman/öykü/deneme gibi düşünsel ve duygusal yaratıma dayalı bir tür yazmamakta, bunu da kendisi belirtmekte ve tanık olduklarını göstermek istemektedir. Dolayısıyla karşımızda kurmaca bir metin değil, tanıklardan dinlenen/onların anlattıkları bir aktarım metni vardır. Aleksiyeviç, travmayı edebiyatın konuları içinde işleyen bir edebiyatçı, yazınsal bir tür ortaya koymuş yaratıcı bir yazar değildir. Yukarıdaki açıklamada da görüldüğü üzere o, *kayıt altına alan/kayıt tutan bir yazar* olarak görülmelidir. Onun tek kaygısı vardır: Felaketi ve boyutlarını duyurmak, hangi insanlık dışı hallere yol açtığını göstermek. Anlatılarda Aleksiyeviç’in duygu ve düşünceleri yoktur. Aleksiyeviç sadece kayıt tutucu olarak vardır. Bu onun gazeteci vasfıyla da doğrudan ilişkilidir: Her koşulda, her ortamda ve her türlü zorlukta, yalnızca haberi alma ve verme sorumluluğu. Gazeteci kimliğiyle, tarafsız, etkilenmeyen ve etkilemeyen bir göz olarak, sadece anlatılanları yazıya geçirmiştir. Dolayısıyla, Aleksiyeviç’in anlatıcıları kurmaca tanıklar; anlatılanlar da kurmaca anlatılar değildir. Ayrıca Aleksiyeviç, anlatıcılar karşısında edilgin kalmayı yeğlemiş; içeriğin korunması için yüksek düzeyde bir çaba sarf etmiş; kayıt sırasında ve anlatma süresinde onların ağlama, susma, bekleme, pencere önüne gitme hallerini parantez/yay içinde vermiştir. “Yalnız Bir İnsanın Sesi”nde *Susuyor, Ağlıyor, Bir an susuyor, Uzun süre susuyor, Ellerini Yüzüne kapatıp susuyor, Dedikleri anlaşılıyor, Ayağa kalkıyor, Pencereye gidiyor, “Ölüler Diyarı”nda Düşüncelere dalıyor, Elleriyle gösteriyor, Birden neşeleniyor, “Kainatın Hakimi”nde Duraksıyor, Ağlamamak için kendisiyle mücadele ediyor, Yüzünü pencereye dönerek sessizce ağlıyor, Ayağa kalkıyor, pencereye doğru yürüyor* (Aleksiyeviç, 2014:18, 21, 25, 29,31, 40, 43,66, 71, 153, 162) biçimindeki anlatıcı hallerini ve kayıt sırasında olagelen

duygusal, dramatik halleri de okuyucusuna vermekte, anlatıcıların ve olayların gerçekliğini hissettirmek istemektedir. Aleksiyeviç'in bu konuda "Orada olanlar için Çernobil, Çernobil'de sona ermedi. Savaştan değil, ama neredeyse bambaşka bir dünyadan geri dönüyorlardı. Anladım ki, çektikleri acıları bilinçli bir şekilde işleyip yeni bir bilgiye dönüştürüyor ve bu bilgiyi bize hediye ediyorlardı (Aleksiyeviç, 2014:55) diyerek, anlatıcılardan gelen bilgiyi hiçbir dışsal etkiye uğramadan okuyucusuna ulaştırmak istediği görülmektedir. Burada, İbrişim'in şu yorumu üzerinde durmak gerekecektir: *Edebiyatta geçmişle hesaplaşma, geçmişi farklı kodlarla yeniden yazma, geçmişi geri kazanma arzusu ve bu noktadan hareketle kültürel-toplumsal sınırların ötesine geçen yepyeni (konuşan-eyleyici) bir özne inşası, kurmaca ve bellek arasındaki etkileşime dayanır çoğu kez. Bununla birlikte, geçmişi bugünü ya da birbirine aykırı durumları keşsettirerek onları yazının kalbine yerleştiren de bellektir(İbrişim, 2015).* Bu yorumdan hareketle Aleksiyeviç'in yeni özneler inşa etmediğini, doğrudan tanık olanları özne olarak kullandığını söylemek mümkün görünmektedir.

*Çernobil Duası*nda anlatıcı özneler, bir felakete tanıklık etmişlerdir. Aleksiyeviç, onların sessizleştirilmesini istemediği için anlattıklarını kayıt altına almış ve dünyaya duyurma çabasına girişmiştir. Bu çaba da elbette yazı ve yazı ürünlerini kullanarak mümkün olmaktadır. Ancak yine de anlatıcı öznelerin felaketin yaşandığı tarih ile Aleksiyeviç'in kaydettiği tarih arasında geçen sürede, anlatıcıların ne kadar hatırladıkları, belleklerinde neyi, ne kadar yerleştirdikleri de önemli sorular olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı anlatıcılar da güçlü bir ikilem yaşamaktadır anlatıp anlatmama konusunda. *Ölümler Diyarı*'nda "Cidden bunu mu yazacaksınız? Benimle ilgili tüm bunların bilinmesinin istemezdim doğrusu. Orada neler yaşandığının bilinmesini...Bir yandan, açıkça konuşma, her şeyi anlatma arzusu duyuyorum, diğer yandan ise, anlatınca sanki çırılçıplak kalacakmışım gibi geliyor ve böyle bir şey olmasını istemiyorum" (Aleksiyeviç, 2014:63) diyen psikolog Pyotr S.'nin bu ruh durumunu ortaya sermektedir.

Travmatik olaylar yaşayan anlatıcıların ve kahramanların, bunları gerçeğe ne kadar uygun anlattıkları da sorgulanabilir elbette. Bir yazınsal metinde yaratıcı yazar, her ne kadar gerçeklikten ilham alsa da kahramanı için oluşturduğu *ortam/acı/çile* gibi ayrıntılardan dolayı sorgulanmaz, çünkü eser nihayetinde bir yaratımdır. Ancak Aleksiyeviç, daha başlangıçta böyle "yaratıcı bir yazın yazarı"

olmadığını kendisi ifade etmektedir. Bu sebeple de Çernobil Duası’ndaki anlatıcıları Eroğlu’nun, İbrişim’in, çalışmalarında ele aldıkları roman kahramanlarıyla özdeşleştirmek mümkün değildir (Eroğlu 2013, İbrişim 2015-2017). Bu anlatıcı öznelere, *yaratılmış kahraman* olarak bakmamak gerekmektedir. Onları, kendi ağızlarından felaketin ve dramın nakledicileri/aktarıcıları olarak görmek daha uygun olacaktır. Ancak, bunlar arasında bir benzerlik söz konusudur. Anlatıcının tanıklığını Eroğlu şöyle yorumlamaktadır: *“Dolayısıyla, gizlilik ve sessizlik talebi ile hatırlama ve dile getirme talebi arasında, bir başka deyişle bastırılan korku ile ortaya seren öfke arasında, ahlaki bir sorumluluk üstlenen ve aktarılan öykünün sınırlarını belirleyen kişi tanık/anlatıcıdır. Bu doğrultuda Gizli Melek’te, kendisi de kendi öyküsünü ve ötekinin öyküsünü yeniden kurgulayan ve aktaran bir tanık olan anlatıcı, bu öyküler aracılığıyla ve üstlendiği ahlaki sorumluluk gereği, “sosyal olarak geçerli gerçeklik alanı”nın sınırlarını genişletir ve yeni bir bakış açısından yeni bir gerçeklik oluşturur. (Eroğlu, 2013:320)* Burada, yukarıda Aleksiyeviç’ten alıntılanan psikolog Pyotr S.’nin, anlatırken bu ahlaki sorumluluğu taşıdığı, ama bu sorumluluğu yerine getirirken de kendisinin çırılçıplak kalmış gibi hissettiğini belirtmesi, anlatıcı öznelere de yaratım roman ve öykü/hikayede yaratılmış kahramanlarla benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Çernobil Duası’nda anlatıcıların felaket karşısında derin bir travma yaşadıkları görülmektedir. Travmaların nedenleri üzerinde ayrıntılı olarak duran Arıkan *“En yaygın olarak görülen travmatik olaylar savaş, doğal afetler (deprem, sel vs.), kaza, cinsel veya fiziksel istismar, ani ölümler, ciddi hastalıklar olarak sıralanabilir. Görüldüğü gibi travmatik olay insan eliyle yapılabildiği gibi, doğal afetler, beklenmedik ve öngörülemez olaylar şeklinde de oluşabilmektedir. Bunun yanı sıra travmatik olayın birden fazla, sistematik bir şekilde tekrarlandığı durumlar da olabilir”* diyerek, Çernobil felaketinin beklenmedik ve öngörülemez bir olay olarak değerlendirilmesine imkan sağlar (Arıkan, 2018).

Sevdiklerini kaybeden, eşinin, annesinin, çocuklarının yok oluşuna tanık olan kadın ve erkekler; sahip oldukları varlıklardan *ev-bahçe-iş*-mahrum kalan işçiler, öğretmenler, bilim insanları; anlatırken bu travmanın belirgin izlerini de cümleleriyle gösterirler. Aslında bu travma, bir yönüyle toplumun bütün bireylerinde aynı anda olageldiği için toplumsal; diğer yönüyle de her birey kendi acısı ve tükenişiyle baş başa kaldığı için bireyseldir. Çernobil Duası’nda anlatıcılar, tacize, aşağılanmaya, bedensel şiddete uğramış

değillerdir. Onlar, elle tutup gözle göremedikleri ve bedenlerine kendi iradelerinin/bilinçlerinin dışında nüfuz eden radyasyondan mahvolmuşlardır. Bu sebeple, yaşadıkları ve içinde buldukları düzene karşı bir hayal kırıklığı meydana gelmiştir. Anlatıcılar kendilerini değersiz görmektedir. Anlatılarda, anlatıcı öznelerin karşı karşıya kaldıkları felaketi yorumlama biçimleri, hayatlarının birdenbire değişmesi üzerine düşünceleri, kendilerinin çektiği bedensel acı ve tükenişlerin yanında aile bireylerinin, çocuklarının ve eşlerinin tükenişleri karşısındaki tarifsiz ve umutsuz bekleyişleri, 1.teklik kişi anlatımıyla verilmektedir. Bir dram ve belki de *dram ötesi bir ağırlığın* yükünü taşıyan bu anlatılarda, anlatı kahramanlarının/anlatıcı öznelerin bazen felaketi “*gerçek sınırları içinde kabullendikleri*” bazen de “*gerçeküstü*” bir söylem çizgisine yaklaşılarak, kendilerini *rüyalarında* ve *hayallerinde* yaşıyor zannedişleri, radyasyon felaketinin insan tutumlarında meydana getirdiği en önemli değişikliktir. Yine, travmaya maruz kalan bireylerde görülen bu değişiklikler *Türkiye Psikiyatri Derneğinin* genel ağ ana sayfasında şöyle sıralanmaktadır: *Uykusuzluk, kabuslar, olayla ilgili anıların rahatsız edici biçimde sık sık hatırlanması, sürekli olarak olayın tekrarlanacağı korkusu ve bu nedenle diken üstünde hissetme, kolay irkilme, çabuk sinirlenme, gelecekle ilgili plan yapamama, yabancılaşma (başkaları beni veya yaşadıklarımı anlamıyor hissi), olayı hatırlatan durumlarda huzursuz olma ve bu durumlardan kaçınma* (Türkiye Psikiyatri Derneği, 2018).

Anlatılarda, başta Sosyalist sistem olmak üzere teknolojiden kültürel alanlara, gündelik hayattan resmî alanlara kadar; *basit ve sıradan* olanlardan, *sanatsal ve estetik* olanlara kadar her şey hakkında sorgulamalar ve fikir yürütmeler gelir karşımıza. Bu da, 20. yüzyılın en büyük felaketlerinden biri karşısında kalan bir toplumun, felaketin en ağır yükünü çeken bireyleri tarafından yaşamış oldukları *hayatın bir bilançosunu* ve teknolojik ve devrimsel bir hesaplaşmasını çıkarmış oldukları anlamına gelir. İbrişim “*Edebiyatta geçmişle hesaplaşma, geçmişi farklı kodlarla yeniden yazma, geçmişi geri kazanma arzusu ve bu noktadan hareketle kültürel-toplumsal sınırların ötesine geçen yepyeni (konuşan-eyleyici) bir özne inşası, kurmaca ve bellek arasındaki etkileşime dayanır çoğu kez. Bununla birlikte, geçmişi bugünü ya da birbirine aykırı durumları keşiştirerek onları yazının kalbine yerleştiren de bellektir (İbrişim, 2017)* yorumuyla geçmiş hesaplaşmasının yazınsal türlerde yeni özne inşasının kurmaca ve bellek arasındaki etkileşime dayandığını

belirtir. Çernobil Duası’nda ise, doğrudan *gerçek-olay-yaşayan* üçgeninden, Aleksiyeviç’in ayna tuttuğu bir bellek görülmektedir.

Travmaya uğramış bireylerin, davranış ve tutumlarında pek çok değişiklikler meydana geldiğini çağdaş psikiyatri alanı, pek çok örnekle göstermektedir. Bunların en önemlilerinden bazıları, felaketi kanıksamış olmak, felaketi reddetmek, felakete neden olaylar üzerinde derinlemesine sorular sormak veya olmamış gibi davranmak, kaçınmak, insanlardan uzaklaşmak ve gelecekte hiçbir şey beklememek biçiminde sıralanabilir (Türkiye Psikiyatri Derneği, 2018).

Bu açıklamalardan sonra, *tutum* kavramıyla ilgili şu değerlendirmelere bakılabilir: Sosyal psikolojinin merkezî kavramlarından biri sayılan tutum (attitude), belirli bir sosyal obje/nesne/varlık konusunda bireylerde mevcut olan ve bilişsel, duygusal, davranışsal yanlar taşıyan gizil eğilimleri ifade etmektedir. Tutum, sosyal psikolojide tarihsel öneme sahip klasik bir tanımla, *‘Bireyin belirli bir sosyal objeye karşı tepkisini dinamik bir tarzda etkileyen, bireyin deneyimlerine göre örgütlenmiş ve davranış hazırlığı niteliğindeki zihinsel ve nöropsikolojik bir durum’* olarak nitelenebilir(<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.p>).

Sosyal psikologlar, tutumları karakterize eden dört özellik üstünde durmaktadır. Bunlar *tutumun yönü* (bir objeye karşı lehte veya aleyhte bir konumda olma), *tutumun yoğunluğu ya da şiddeti* (çok veya az lehte veya aleyhte olma), *tutumun merkezîliği* (tutumun kişiyi benliğinde angaje edip etmemesi, yani *benliğini ilgilendirme düzeyi*; ego-involvement) ve *tutumun ulaşılabilirliği* (tutum objesi ile bu objenin duygusal olarak değerlendirilmesi arasındaki bağın sağlamlığı; bir tepkinin tutum -tutum değil uçları arasında uzanan bir çizgide, tutum ucuna doğru yaklaştıkça, ulaşılabilirliği artmaktadır) şeklinde ifade edilebilir (Önder, 2016-17; Harlak, tarihsiz sunu). Sosyal psikolojinin araştırma konusu olan tutum; bireyin diğer insanlar, nesnelere ve düşüncelerine yönelik değerlendirmeleri olarak adlandırılır.

Bu bilgiler ışığında, anlatıcı öznelerin sözlerinden, içinde buldukları durumu, hangi tutumlarıyla ifade ettikleri gösterilebilir: *Göklerdeki Ruhları Çağırıp Onlarla Birlikte Ağlanan ve Yemek Yenen Bir Köye Dair Monolog’da* sekiz kişi konuşmaktadır. Onlardan biri şunu anlatır: *“Oğlumun yanında, onun yedinci kattaki dairesinde kalıyordum, pencereye doğru yürüyüp aşağıya bakıyorum, istavroz çıkarıyorum. Bir at sesi duymuşum gibi geliyor. Veya horoz...Öyle kötü oluyorum ki...Bazen bahçemiz rüyalarım giriyor: İneği bağlıyorum ve*

sütünü sağıyorum...Uyanıyorum sonra...Yataktan kalkmak istemiyorum. Hala oradayım ben. Bir buradayım, bir orada (Aleksiyeviç, 2017:82) Örnekte anlatıcı öznenin, tutumun merkezîliği (tutumun kişiyi benliğinde angaje edip etmemesi, yani benliğini ilgilendirme düzeyi; ego-involvement) yönünden bakıldığında, sorunun benliğini tamamen angaje ettiği görüntüsüyle karşı karşıya kalınmaktadır. Yine aynı monologda, başka bir anlatıcı özne, şunları söyler: -Yıkadım evi, ocağı ovaladım... Masaya ekmek ve tuz koymak lazım, küçük bir tabak ve de üç kaşık. Kaşıkların sayısı evde yaşayan canların sayısına eşit olmalı. Hepsi geri dönebilsin diye...(Aleksiyeviç, 2017:82) Burada anlatıcı öznenin gerçek durumu, yalnız yaşamakta olduğudur. Ancak o yalnız yaşadığı halde, hayatında daha önce var olanları da an çizgisine eklemek istemekte ve masaya, ekmek, tuz koyarak, tabak ve kaşık koyarak onların varlıklarını hissetmek, kısa bir süre önce yaşamış ama “eski” olmuş bir zamanı yeniden yaşamak ve yitirdiklerini geri getirmek istemektedir. Böylece, anlatıcı öznenin tutumunun yönü ve ulaşılabilirliği arasındaki çizgi uzaklaşmış olmaktadır. Anlatıcının, masaya aile bireylerinin sayısı kadar tabak ve kaşık koyarak gerçeği kabullenemediği de görülmektedir. Bazen de anlatıcı özneler, karşı karşıya kaldıkları olayın vahametini gizlemeye ve o konuda hiçbir bilgileri yokmuş gibi örtmece bir tutum sergilemektedir: «Radyoyu hemen kapattılar. Haberleri hiç bilmiyoruz, ama huzur içinde yaşıyoruz. Moralimiz bozulmuyor. İnsanlar geliyor, olan biteni anlatıyorlar. Her yanda savaş. Diyorlar ki sosyalizm sona ermiş, kapitalist düzende yaşıyormuşuz artık. Çar geri dönecekmiş. Doğru mu bu?»(Aleksiyeviç, 2017:90) Bu örnekte anlatıcı özne aynı zamanda zihinsel bir karmaşa da yaşamaktadır.

Anlatıcı öznelerin içinde annesi Rus Dili ve Edebiyatı öğretmeni olan bir kişi, II. Kısım'da Çehovsuz ve Tolstoysuz Yaşayamayacağımıza Dair Monolog'da şunları söylemektedir: Özellikle annemin kafası allak bullak oldu; bir okulda Rus dili ve edebiyatı dersleri veriyor, bana her zaman kitaplardan öğrenerek yaşamayı öğütlemiştir. Ve ansızın böyle bir kitap kalmadı yeryüzünde. Alt üst oldu annem. Kitapsız yaşamak onun becerebileceği bir şey değil. Çehovsuz ve Tolstoysuz bu mümkün değil(Aleksiyeviç, 2017:82). Burada, artık kitaplardan öğrenilerek elde edilecek yaşam tecrübesinin geçerli olamayacağı, bir aydının Çehovsuz ve Tolstoysuz yaşayacak olmasının, onun manevi olarak da ölüme benzer bir yaşantıya mahkum olması demek olduğu anlatılmaktadır. Anlatıcı evlat, annesinin felaket karşısında oluşan psikolojisine karşı, son

derece gerçekçi bir tutum sergilemektedir. Bu tutumla, meydana gelen felaketin kabullenildiği, en yakın ebeveyninin durumu karşısında yeis ve umutsuzluk yerine gerçekçi bir yaklaşımın katlanmayı kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

Aynı monoluğun, başka bir anlatıcısı ” *Kıyamet kopsa dahi kötülük mekanizmaları işlemeye devam edecek. Bunu anladım. Dedikodu yapmaya, idarecilerin karşısında el pençe divan durmaya, televizyonlarını ve kürk mantolarını kurtarmaya devam edecek insanlar. Dünyanın o son gününün arifesinde insan, aynı şimdiki gibi olacak. Hep aynı kalacak(Aleksiyeviç, 2017:197)*” diyerek, insan doğasındaki kendini emniyete alma, çıkarlarını koruma, güç ve iktidar karşısında eğilme davranışlarının, felaketlerle bile bitmeyeceğini belirtmekte ve nükleer felaketin insanlık problemlerini değiştirmedeğini, gerçekçi bir tutumla anlatmaktadır. III. Kısımda, *Rus İnsanının Hep Bir Şeye İnanmak İsteyişine Dair Monolog*’da, tarihçi Aleksandır Revalski’nin cümleleri; *ideolojik bir tutumun* felaket karşısında nasıl da değişebildiğini ve gerçeklerle yüz yüze kalındığında soğukkanlı bir öz eleştiri yapabilmenin gerekliliğini ortaya koyar. Bu öz eleştiri, hem tarihsel hem de günceldir; ve tarihçi alıntılanan söylemiyle siyasetçilerin tutumundan; etkilenen toplumun tutumuna kadar bir dizi kırılmayı çok çarpıcı biçimde ifade eder:

“Bizler belirli bir Sovyet paganizmi ile yetiştirildik: İnsan her şeye kadirdi, kainatın hakimiydi. Ve dünyaya canının istediği her şeyi yapma hakkı vardı. İvan Miçurin’in formülü: «Tabiatın nimetlerini sunmasını bekleyemeyiz, bunları ondan bizzat almak, bizim görevimizdir.Halka doğasında bulunmayan özellikleri aşılama girişimi. Bir dünya devrimi düşü; insanı ve etrafımızdaki dünyayı baştan yaratma düşü. Her şeyi baştan yaratmak. Evet! O meşhur Bolşevik sloganı der ki: «demirden bir elle insanlığı mutluluğa yönlendireceğiz! Zorba psikolojisi. Mağara insanı materyalizmi. Günümüzde Rusların Tanrı’yı arayış sürecinin alt metni sinsî ve yalancı. Çeçenistan’daki sivil halkın evlerini bombalıyor, az nüfuslu ve onurlu bir halkı yok etmeye çalışıyorlar. Ama beri taraftan da ellerinde mumlarla kiliseleri dolduruyorlar... Çernobil, tam da Dostoyevski’lik bir konu. İnsanı mazur gösterme girişimi. Ya da belki, her şey son

---

derce basittir: Dünyaya parmak uçlarında yaklaşım tam eşikte durmak lazımdır, kim bilir? Bu ilahi dünyayı hayretle seyredip... o şekilde sürdürmek lazımdır yaşamı...» (Aleksiyeviç, 2017:333-335)

Aleksiyeviç'e Çernobil faciasından sonraki hayal kırıklıklarını, umutsuzluklarını, ölümle yüz yüze gelişlerini ve ölüm karşısındaki çaresizliklerini anlatan anlatıcı özneler, bir yandan da kendilerinin ve toplumun sahip olduğu değerlerin nasıl da kolayca yıkılıverdiğine tanıklık etmişler; bu onların felaket karşısında sergiledikleri tutumları da büyük ölçüde etkilemiştir. Değerlerin insan kişiliğinde ve bilişsel sisteminde, tutumlardan çok daha merkezi konumda olduğunu belirten Harlak, değerlerin bundan dolayı tutumların da belirleyicisi olduğunu ifade etmiştir (Harlak, tarihsiz sunum). Buna dayanarak, toplumsal ve kişisel değerleri sarsılan ve yıkılan bireylerin tutumlarında da değişiklikler ortaya çıkması kaçınılmaz bir durumdur. Aşağıdaki alıntıda, kadın ve erkek sesinden verilen konuşmalarda anlatıcı özneler, bilimi, bilim insanlarını ve teknolojiyi sorgulamakta ve yıkımdan sonra asıl olan şeyin hayatta kalmak olduğunu vurgulamaktadır. Burada, tutumların yaşantı yoluyla öğrenildiğini ve toplumsal tutumlar ve tepki gösterme eğiliminin, tutumların özellikleri arasında gösterildiğini de belirtmek gerekir. Anlatıcı özneler hem tepki göstermekte hem değer verdikleri her şeyin yıkılması karşısında mücadele edilecek tek şeyin, hayatta kalabilmek olduğunu ifade etmektedir.

“İki Sesli Bir Monolog: Kadın ve Erkek, Erkek Sesi: ..Benim anlatmak istediğim şey ise şu...Suçlu kim? Burada nasıl hayatta kalacağız sorusuna bir yanıt vermek için bunu bilmemiz gerek: Suçlu kim? Kim?? Bilim insanları mı, nükleer santraldeki personel mi? Yoksa bizzat biz miyiz suçlu, bizim bu dünyaya bakış açımız mı? Daha fazlasını elde etme arzumuzun önünü alamıyoruz... Tüketim ihtirasımızı durduramıyoruz.. Suçluları buldular: Santral müdürü, nöbetçi teknisyenler. Bilim. Öyleyse söyleyin bana, niye yine insan zekasının bir ürünü olan otomobille değil de nükleer santralle mücadele ediyoruz? Bütün nükleer santrallerin kapatılmasını ve nükleer üzerine çalışan bilim insanlarının

yargılanmasını istiyoruz. Onlara lanet ediyoruz! Ben insanın bilgi dağarcığına tapıyorum. Ve insan tarafından yaratılan her şeye. Bilgiye... Bilgi tek başına suçlu sayılamaz. Bugün bilim insanları da Çernobil kurbanı. Ben Çernobil’den sonra hayatta kalabilmek istiyorum. Çernobil’den sonra ölmek değil. İçimdeki hangi inanca tutunabileceğimi bilmek istiyorum Bana ne güç verecek?” (Aleksiyeviç, 2017:210-211).

Örneklerden de görüldüğü üzere, yüzyıllar geçse de acısı ve etkisi unutulmayacak ve anlatılarda yaşayacak olan Çernobil faciası, bireylerin hayat karşısındaki duruşlarını farklılaştırmış; felaketle yüz yüze gelen *anlatıcı özneler* bazen gerçekçi bir *tutum* bazen gerçek üstü ve gerçekten kopuk *tutumlar* sergilemişlerdir. Bu da felaketler karşısında, insan psikolojisini pek çok değişkenle baş etmek zorunda olduğunu; bu baş ediş süresinin insanda ve toplumda yıpratıcı izler bıraktığını göstermektedir. Aleksiyeviç, bireyin ve toplumun acılarına tanıklık ederek ve bunları duyurarak daha güvenli bir dünya gereğine işaret etmektedir. Aynı zamanda da *insanoğluna ne olduğunu, çağımızda bize neler olduğunu* sorgulamaktadır.

Aleksiyeviç bir yaratı değil, kaydı tutulmuş sözel anlatıların yazısal bir biçimini ortaya koymuştur. Bunların sözel anlatıdan yazısal bir biçime evrildiği de zaten, konuşma ortamlarının betimlenmesinden, konuşmaya katılanların adlarının sıralanmasından anlaşılmaktadır. Burada, anlatıcılar, kendi tutumlarındaki değişiklikleri de Aleksiyeviç sormadan, kendiliklerinden doğal olarak vermişlerdir. Toplumsal ve bireysel travma yaşayan bireylerin, davranış ve tutum değişikliğine uğramaları ise kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- ALEKSİYEViÇ, Svetlana (2017). Çernobil Duası-Geleceğin Tarihi, Çeviri: Aslı Takanay Kafka Yayınları, İstanbul
- ALEKSİYEViÇ, Svetlana (2017). İkinci El Zaman-Kızıl İnsanın Sonu, Çeviri: Sabri Gürses, Kafka Yayınları, İstanbul
- ARIKAN, Kemal (Erişim 2018). Travma Nedir? <http://www.kemalarikan.com/travma-nedir.html>
- ARKONAÇ, A. Sibel (2015). Psikolojide Bilginin Eleştirel Arka Planı, Hiperlink Yayınları, İstanbul
- BAYSAL, Can Ayşe (1981). Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi yayınları, İstanbul

---

BAYSAL, Can Ayşe (1981). Sosyal Psikolojide Tutumlara Teorik Bir Yaklaşım, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, İstanbul

ÇAYKARA, Emine (2008). Oktay Sinanoğlu-Türk Aynştaynı, Nehir Söyleşi, Alfa Yayınları, İstanbul

ERKOL, Çimen Günay (Erişim 30 Mart 2018). Askeri Darbeler ve Tanıklık Romanları <https://www.insanokur.org/>

EROĞLU, Çağrı (2013). Travma, Korku ve Yazı Arasında: Helene Cixous'un Gizli Melek Yapıtı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 53, 2 315-325. Ankara

HARLAK, Hacer (Tarihsiz). Tutum, www.akademik.adu.edu.tr/bolum/fef/psikoloji/webfolders

İBRİŞİM, Deniz Gündoğan (27 Ağustos 2017). Faulkner'da Travmatik Bellek ve Geçmiş Geri Kazanma Arzusu, <https://oggito.com/> : 31/Mart/2018

İBRİŞİM, Deniz Gündoğan (18/Ekim/2015) Travma, tanıklık ve edebiyat: Devrimi Yazan Çapraz Ateş Altındaki Kadın <https://oggito.com/> 31/Mart/2018

NEYZİ, Leyla (2011). Nasıl Hatırlıyoruz- Türkiye'de Bellek Çalışmaları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul

ÖNDER, R. Ömer (2016-2017). Tutumlar, Davranış Bilimleri Ders Notları, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, genel ağ ortamında açık sunum.

SADIKOĞLU, Tülin (2010). Feride Çiçekoğlu'nun Yapıtlarında İşkence ve Travma, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr. Süha Özertem danışmanlığında tamamlanmış Yüksek Lisans tezi, İstanbul

SARP, Nuray- TOSUN Ahmet (2011). Duygu ve Otobiyografik Bellek Emotion and Autobiographical Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry 2011; 3(3):446-465 © 2011, eISSN:1309-0674 pISSN:1309-0658

TÜRKİYE PSİKİYATRİ DERNEĞİ, Travma Sonrası Stres Bozukluğu (Genel Ağ sayfası. Erişim: 04 Nisan 2018)

TOKER, Göğür Hülya (2014). Siyasi ve Edebi İktidara Tanıklık Edebiyatı İle Direnmek: O Hap Aklımda, Monograf Dergisi, 2014/1 s.39-65

www.akademik.adu.edu.tr/bolum/fef/psikoloji/webfolders/topics/5TUTUMLAR

<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.p>